

EPIK KLİŞELƏR HAQQINDA

Açar sözlər: epos, qəlib, klişe, giriş, epik klişe, nəqlədən, ozan, skop

On Epic Cliches Summary

Here ready-made frames and epic cliches used in folk-arts were attracted into research work. Research works done in this genre show that one can easily notice using of ready-mode constructions in the introductory parts, conclusions and in the whole texts as well. In the "Book of Dada Gorgud" consisting of 12 bois (parts) each of them begins with introductory epic clichés. In some of these parts use of these epic clichés with some little changes can be seen. The frames of introductory parts and the conclusions as well are rather different for content and the sense.

Key words: *epos, frame, cliché, introduction, epic cliché, narrator, ozan, skope*

Epos dil materialı kimi insan şüurunda yaşayır və ifa prosesində reallaşır. Qədim xalq nəğmələri daha çox birgə ifaçılıq prosesində canlandırılmışdırsa, eposların ifası xüsusi sənətkarların işi olmuşdur. Bu sənətkarlar xalqın biliciləri, nəğməkarları sayılmışlar. Epos tarixinə dair tədqiqatlar epik sənətkarlığın, epos nəql edənlərin olduğunu təsdiq etmişdir. Yazıya alınmış, katibi, müəllifi bəlli olmayan, xalq yaradıcılığı nümunəsi kimi qəbul olunan dastan və eposlar əsasında aparılan tədqiqatlar göstərir ki, onlarda müəyyən modellər üzrə yaradılan, təkrarlanan hissələr mövcuddur. Bu hissələr formullar kimi qəbul olunur. "Filoloji ədəbiyyatda formullar "daşlaşmış ifadələr", "epik klişələr", "stereotip ifadələr", "ümumi yerlər" və s. adlandırılır" [1, s. 235].

Belə təkrarlanan qəliblər, formullar eposların bir-birindən ayrılan hissələrinin başlanğıcında və sonunda daha çox qeydə alınır. Başlanğıc və son formullar bir-birindən fərqlənir. Əlbəttə, burada söhbət formulların struktur fərqi deyil, semantik fərqi deyil, məntiqi baxımdan da bu fərqi asanlıqla izah etməkdir. Başlanğıc hələ məlum olmayan hadisələri nəql etməyə girişdir. Sonluq isə artıq danışılmış və tamamlanmış əsərə yekun vurmaqdır. Bir məsələyə də diqqət yetirmək lazımdır ki, eposu nəql edən onu özü üçün deyil, toplanmış kollektiv üçün danışır. Belə olanda sonluqda eposu tamamlama, yekunlaşdırma yox, eposu dinləmə məclisinə yekun vurmaq lazım gəlir ki, bu halda ozan toplaşanlara üz tutur, onlara müraciət və təşəkkür edir.

Epik əsərlərin strukturunda hazır qəliblərin hansı mövqələrdə yerləşməsi ətrafında elmi mübahisələr hələ də davam edir. Üç mövqeni ayırmaq daha asandır: əvvəl, orta, axır. Bunlardan ikisində əvvəl və sonda qəliblərin işlənməsi heç bir etiraz doğurmur.

Əsas çətinlik şərti olaraq "orta" adlandırılan hissədir. Eposun tam mərkəzi, ortası deyilən bir yeri təyin etmək mümkün deyildir. Buna görə də, formulların eposun içində, daxilində təkrarlanması nəzərdə tutulmalıdır. Təbii ki, semantik çəkiyə malik olan təkrarları tapıb ortaya çıxartdıqda onların işlədilmə məqsədi ilə bağlı tədqiqat aparmaq mümkünləşir.

K.Vəliyevin fikrinə görə, söyləmə-formula-söyləmə-formula-söyləmə... sxemi nitq aktında əmələ gələn formula bir söyləmədən digərinə (bir nitqdən digərinə) keçərək poetik strukturun dayanıqlı elementinə çevrilməsinin inikasıdır [1, s. 214].

Formula bu şəkildə yanaşma onun eposdan axtarışını deyil, daha əvvəldən mövcudluğunu qəbul etməyi tələb edir. Yəni söyləmədən sonra formulanın gəlməsi anlayış ziddiyyəti də yaradır. Əgər söhbət nitq vahidi sayılan söyləmədən gedirsə, onda söyləmin özündən böyük olan formulların onlarla periodik bağlanması mübahisə doğuracaqdır və bu halda eposun mətnində formulları sayı ilə söyləmlərin sayı, demək olar ki, tən gələcəkdir. Eposlarda formullar axtarışı isə real vəziyyətin qeyd olunan şəkildə özünü göstərmədiyini təsdiq edir. Q.İ.Maltsevin irəli sürdüyü ənənə-formula-mətn sxemi də eposu parçalamaqla aşkara çıxmır və bu sxem ekstralingvistik müstəvidə yer alır. Bir qədər də bu məsələni açsaq, formulanın ənənədən qaynaqlanması, formulaya çevrilərək şifahi nitqdə yaşaması və son nəticədə mətnə transformasiya olunması sxemini görmüş oluruq. Əslində, Q.İ.Maltsev formulu lingvistik hadisə saymır, bununla belə, dilin leksik-semantik, funksional-semantik sistemindən kənarda formulun olmadığını qeyd edir [2].

Təbii ki, formula bitmiş fikir ifadə edən hazır nitq konstruksiyası dil vahidi cümlə şəklində təhlilə cəlb olunduqda onun leksik-semantik, funksional semantik sistemliyi aşkarlanacaqdır. Formulun tərkibinə leksik

vahidlər daxil olur, onlar müvafiq dilin qrammatik qaydaları ilə bir-biri ilə əlaqələnir. Formullar yalnız cümlə və ondan böyük vahidlər şəklində qəbul oluna bilməz. Onlar leksik vahid də ola bilər. Ümumiyyətlə, konkret eposun formulları ilə müxtəlif eposların ortaq formullarını, həmçinin epos formullarını, xalq yaradıcılığının başqa nümunələrindəki formulları müqayisə etmək mümkündür. Eyni dilin materialları əsasında müqayisə, qohum dillərin materialları üzrə müqayisə, eləcə də fərqli dillərin materiallarına görə müqayisələr müxtəlif nəticələr çıxarmağa əsas verəcəkdir.

Azərbaycan nağıl və dastanlarının dili əsasında aparılmış tədqiqatlarda, şübhəsiz ki, formullar, yaxud hazır qəliblər məsələsi də təhlil və tədqiqat obyektinə olmuşdur.

K.V.Nərimanoğlu KDQ poetikasına həsr etdiyi monoqrafiyasında dastanın formul sistemini öyrənmişdir. Tədqiqatçı mövcud elmi ədəbiyyata əsaslanaraq formulların üç prinsip üzrə təsnifini qəbul etmişdir. Təsnif prinsipləri sintaqmatik, semantik və linqvistik prinsiplərdir. Hər bir prinsip üzrə təsnif müxtəlif qrupları təyin etməyə imkan verəcəkdir. K.Nərimanoğlu sintaqmatik prinsipə əsasən başlanğıc (inisial), orta (medial) və son (final) formullara ayırır. Semantik prinsip üzrə ritual (mərasim) formulları (toy, yas, mövsümi tədbirlər, hədiyyə təqdimatı və s.), döyüş formulları (yürüşə çıxmaq, döyüş, qələbə və s.), kütləvi səhnə formulları, mədh formulları, dua və cadu formulları, məişət formulları, təbiətə münasibət formulları, sentensiya formulları, yol formulları fərqləndirilir. Linqvistik prinsipə görə söz-formullar, müqayisə formulları, söz birləşməsi formulları, cümlə formullar, mətn formullar (dialog, triada və s.) bir-birindən ayrılır [3, s.221].

Hər hansı eposun formullarını müəyyənləşdirmək təsnif prinsipləri əsasında mümkünləşir. KDQ-nın boylara bölgüsü, 12 boyun mövcudluğu başlanğıc (inisial) və son (final) hissələri müqayisə etməyi sadələşdirir. 12 boyun giriş hissəsindən götürülmüş fraqmentlərin oxşarlığı onların formul kimi qəbul olunmasına əsas verir. Həmin formulları tam sedentik şəkllə gətirmək məsələsini nəzərdən keçirək. Eyniləşdirməyə 1-ci, 3-cü, 7-ci, 9-cu boyları əsas verir. Hər dörd boyda birinci söyləm demək olar ki, eynidir. Yalnız birinci boyda söyləm bir gün determinantı ilə genişləndirilmişdir. 3-cü boyda digər üç boydan fərqli olaraq “xan” sözü buraxılmışdır. Dörd boyun ikinci söyləmlərini müqayisə etsək, aşağıdakı mənzərəni alırıq:

I boy: Şamı günlügi yer yüzinə dikdirmişdi.

III boy: Qara yerin üstünə ağ ban evini dikdirmişdi.

VII boy: Qara yerin üzərinə ağ-ban evini dikdirmişdi.

IX boy: Ağban evini qara yerin üzərinə dikdirmişdi.

III, VII və IX boylardakı ikinci söyləmlərdə söz-formaları miqdarına görə bərabərdir. III boyda üstünə, VII və IX boyda üzərinə sözü işlənmişdir. III və VII boydan fərqli olaraq IX boyda ağ ban evini birləşməsi cümlənin əvvəlinə aparılmışdır. Qeyd edilən kiçik fərqlər söyləmin semantikasına təsir göstərmir. Yalnız birinci boyun ikinci söyləmi şamı günlügi ilə başlanır və burada şamı günlük – ağ ban ev qarşılaşdırması əmələ gəlir.

Üçüncü söyləmlər də hər üç boyda kiçik fərqlər nəzərə alınmazsa eynidir.

Dördüncü söyləm I, III, VII boyda eynidir. IX boyda bəqlər yığnaq olmuşdu ifadəsi ilə bəylər söhbətə dərilmişdi ilə oppozisiyada durur. Bu fərqi də formulun pozulma halı saymaq düzgün deyildir. Ümumiyyətlə, formul geniş olduqca onun eyniliyini qorumaq çətindir. Bu amili nəzərə almaq lazım gəlir və beləliklə, I, III, VII və IX boylarda giriş, yaxud inisial formulun eyniliyi faktını təsdiq etmək olur.

Ali Berat Alptekin oxşar yolla KDQ-də qəlib ifadələri tədqiq etmişdir. O, yuxarıda başlanğıc formulları araşdırılan dörd boyda 2-ci və 4-cü boyları da əlavə edərək altı boyun giriş qəlibinin oxşarlığını yoxlamış və belə bir nəticəyə gəlmişdir: “Kanatimizce altı hikayenin giriş kısmi ile masalların başındaki giriş tekerlemesi veya giriş formel arasında hiçbir fark yoktur. Ancak Dede Korkut Hikayelerinin yazarı bu metni hiçbir zaman masal havasına sokmamıştır. Eger bir gün yerine ”bir varmış.....” deseydi, o zaman elimizdeki metin, dastan olma özelliğini de büyük ölçüde kaybedecekti. Yine bu benzerliklerden hareketle Dede Korkut Hikayelerinin anlatıcısının veya yazarının ozanlık –meddahlık geleneginde usta birisi olduğu kanaatine varabiliyoruz” [4, s.119]. Müəllif dastanın ikinci qisim giriş qəliblərini də nəzərdən keçirərək bütün giriş formullarına altı qrupda birləşdirmişdir:

1. Bir gün Kam Gan Oğlu.....
2. Bir gün Ulaş Oğlu.....
3. Kam Gan Oğlu Han Bayındır.....
4. Meğer hanım.....
5. Oğuz Zamanında
6. Üç Ok, Boz Ok..... [4, s.120].

KDQ eposu 12 boydan ibarət olduğuna görə 12 giriş hissəsini müqayisə etmək olur. Bəzi eposlarda belə girişlər, yaxud başlanğıc hissələr olmur. Məsələn, anqlo-sakson “Beovulf” eposu bir tam mətn kimi verilmişdir və ona tam mətn kimi baxdıqda bir giriş hissəsindən söhbət açmaq olur. Bu hissə belə başlanır:

1 Hwæt. We Gardena in geardagum,
LO, praise of the prowess of people-kings

2 þeodcyninga, þrym gefrunon,
of spear-armed Danes, in days long sped,
3 hu ða æþelingas ellen fremedon.
we have heard, and what honor the athelings won!
4 Oft Scyld Scefing sceaþena/ þreatum,
Oft Scyld the Scefing from squadroned foes,
5 monegum mægþum, meodosetla ofteah,
from many a tribe, the mead-bench tore,
6 egsode eorlas. Syððan ærest wearð/...[5].

Müqayisə üçün başqa mətn olmadığından giriş hissəsinin semantik təhlilini vermək lazım gəlir. Bu hissədə nəqlədən danların şücaətindən, dan krallarının vuruşlarda qazandıqları şöhrət haqqında çoxdan eşitdiklərini xəbər verir və onlardan birincisinin Skild Skevinq olduğunu söyləyir. Epos bu kralın həyatı, onun nəslə barədə ardıcıl məlumatla davam etdirilir.

“Beovulf” eposunda drujina həyatı geniş tərənnüm edilir. Drujinalar ideal epik cəmiyyət kimi təsvir edilir bütün başqa qəbilələrlə eyniləşdirilir. Skop Frizlərdən bəhs edəndə finlərin sarayından, onların drujinalarından söhbət açır, bütün frizlər” ifadəsindən istifadə edir. Danlar Heorotda şənliklərdə iştirak edən, Hrodqarın başçılığı ilə yürüşlərə gedənlər, Hrodqardan hədiyyələr alanlardır.

“Beovulf” dialoqlarında belə skop mudaxilələri bir qədər azdır və nəqlətmənin personaja həvalə olunması effektini gücləndirir. Eposda nəqlətmənin personaj nitqinə yönəldilməsi onun bir tam kimi daha kəsilməz davamlılığını nümayiş etdirir. Belə bir cəhətin ortaya çıxması həm də “Beovulf”un nəzmlə qələmə alınmasından irəli gəlir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Kitabı Dədə Qorqud eposunda boyların başlanğıc hissələrindən fərqlənən “müqəddimə” hissəsi vardır. Müəyyən xüsusiyyətlərinə görə, bu müqəddimə “Beovulf” eposunun girişi ilə səsləşir. Orada da tarixən geriye qayıtmaq, nəqlətməyə keçmişdən başlamaq özünü göstərir.

Eposlarda bir hadisədən digərinə keçmək, mövzunu dəyişmək məqamları olur. Belə məqamları, demək olar ki, həmişə ozan, skop, nəqlədən nitqi tənzimləyir. KDQ-də belə keçidlərin bəzilərini aşağıdakı nümunələr göstərir. “Bu məhəldə, sultanım, Salur Qazanla Qaraca çoban çapar yetdi” [6, s.48], “At ayağı külük, ozan dili çevik olar” [6, s.48], “Bu məhəldə Qalın Oğuz bəgləri yetdi xanım, görəlim, kimlər yetdi” [6, s.49], “Ol zamanda bir oğlan baş kəsməsə, qan dökməsə, ad qomazlardı” [6, s.583], “Bunun üzərinə on altı yıl keçdi” və s.[6, s.58].

Mətn daxili mikrotemaları bir-biri ilə bağlayan, ozan nitqinə aid olan belə konstruksiyalar da epos formulları, keçid qəlibləridir. M.Qasımlı göstərir ki, “köçəri həyat tərzini keçirən oğuzların sənətində səyyarlığın, hərəkət və dinamikasının mövcud olması təbii hal idi. Etnosun həyatda da dinamikliyə üstünlük verməsi folklarda “At ayağı gülük, ozan dili çevik olur”-poetik qəlibini də ortaya çıxarmışdır. Bu qəlib sonralar müəyyən dəyişikliyə uğrayaraq “Aşıq dili yüyürək olar” - şəklini almışdır [7, s.137].

Şifahi nitq prosesində məlumatın hazırlanması onun düşünülmüş nitq vahidlərinin müəyyən birləşməsi şəklində canlandırılması (səsləndirilməsi) ilə başa çatır. Nitq şəxsin müəyyən kollektivin digər üzvləri ilə qarşılıqlı əlaqə saxlamaq məqsədi ilə dildən istifadə etmək fəaliyyətidir. Nitqin gerçəkləşdirilməsi üçün dilin müxtəlif vasitələri istifadə edilir. Nitq bir sıra parametrləri ilə səciyyələnir. Həmin parametrlər nitqin ünsiyyət funksiyasını daha yaxşı yerinə yetirmək dərəcəsi üzrə müəyyənəşdirilir.

Dilçilikdə nitqin üç terminoloji mənası geniş yayılmışdır. Hər şeydən əvvəl, eyni bir kollektivin üzvləri ilə əlaqə üçün danışanın dildən istifadəsi nitq adlanır. Digər tərəfdən, nitq dil vasitəsi ilə ünsiyyət növünü bildirir, nəhayət, nitq deyərkən, sintaktik quruluşun növlərindən biri nəzərdə tutulur. Bu mənada nitq sırf qrammatik, daha doğrusu, sintaksisə aid bir termin kimi işlədilir..

Eposları nəqlədən və ya ozan başladığı hekayəti, əhvalatı tamamlayır. KDQ-də hər bir boy tamamlanır. Boy sona çatarkən də ozan müəyyən qəliblərdən istifadə edir. KDQ-nin bir sıra boylarının sonunda Dədə Qorqudun gəlib boy boylaması, soy soylaması qeyd olunur. Ozan bu məlumatı “Dədəm Qorqud boy boyladı, soy soyladı, bu oğuznaməni duzdu-qoşdu, belə dedi”, “Dədəm Qorqud gəlib boy boyladı, soy soyladı. Bu

oğuznaməni qoşdu, duzdu, belə dedi” qəlibləri ilə verir. Bu qəlibdən sonra da sonluqda başqa qəlib formalarına rast gəlinir. Bəzi boylarda sonluq aşağıdakı fraqmentlə başlanır:

“Hanı dediyim bəy ərənlər?
Dunya mənimdir deyənlər?
Əcəl aldı, yer gizlədi,

Fani dünya kimə qaldı?
Gəlimli-gedimli dünya,
Son ucu olumlu dünya!”[8].

Bu şeir parçasından sonra ozan alqış və ya xeyir-dua məzmunlu parçalarla boyu tamamlayır. Məsələn:

“Xeyir-dua verək, xanım:
Kəlgəlik hündür ağacın kəsilməsin!
Coşğun axan gözəl suyun qurumasın!
Tanrı səni namərdə möhtac etməsin!
Cəpərkən ağ-boz atın budrəməsin!
Vuruşanda iti polad qılıncın godəlməsin!
Sancılarkən uzun nizəni əyilməsin!”

Allah verən umidin uzulməsin!
Yığışdırsın, saxlasın günahlarını
Adı gözəl Məhəmməd Mustafanın
uzu suyuna bağışlasın, xanım., hey!..[8].

KDQ boylarında sonluqda istifadə olunmuş qəliblərin tam şəkildə olmasa da əsasən təkrarlanması müşahidə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, KDQ-də qeydə alınan sonluqlarda onları mətnin xüsusi bir növü kimi ayırmağa imkan verən xüsusiyyətlər vardır. Eyni fikri giriş qəlibləri haqqında da söyləmək mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Велиев К. Лингвистическая поэтика. Баку, Гянджлик, 1993, 271 с.
2. Мальцев Г.И. Традиционные формулы русской народной необрядовой лирики// https://www.studmed.ru/malcev-g-i-tradicionnye-formuly-russkoy-narodnoy-neobryadovoylikiriki_a03cc68bb12.html
3. Nərimanoğlu KV. “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetik sistemi (etüdlər) // Dədə Qorqud (məqalələr toplusu). Bakı, Sultan graphics, 1999, s. 89-107.
4. Ali Berat Alptekin. Dede Korkut Hikayeleri'nin değerlendirilmesi// <https://www.akademikbilgisistemi.com/akademisyen/prof-dr-ali-berat-alptekin/16/>
5. Beowulf (Old englishversion) // <https://www.poetryfoundation.org/poems/43521/beowulf-old-english-version>
6. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı, 1988, 265 s.
7. Qasımlı M. Ozan-aşıq sənəti. Bakı, Uğur, 2011, 304s.
8. Kitabi-Dədə Qorqud// <https://mtk.az/Uploads/Ebooks/1323412925-kitabi-dede-qorqud.pdf>

Rəyçi: prof. A.Abbasov

Göndərilib: 01.12.2020

Qəbul edilib: 03.12.2020